

НООЕТИКА

ЯК

ЕТИЧНИЙ КОДЕКС СУЧАСНОСТІ

Валерій Запорожан
доктор мед. наук,
академік АМН України,
ректор Одеського державного
медичного університету,
м. Одеса

Загальновідомо, що кінець ХХ і початок ХХІ століття характеризуються стрімким розвитком сучасних технологій, глобальною екологічною й енергетичною кризою, а також спробами створити нові світоглядні основи постіндустріального суспільства. Тривале існування таких традиційних понять, як "підкорення природи", "боротьба з природою", уявлення про "корисність" і "даремність" для людей її окремих фрагментів, згубна практика активного втручання в природні процеси призвели до загрозливих змін Біосфери.

У наш час усі ми — учені, політики, громадські діячі — гостро потребуємо критичного переосмислення накопичених людством знань і створення

нового етичного і духовного механізму регуляції суспільного розвитку, в новій філософії наукового прогресу. Основою цього механізму має стати уміння розміряти отримані знання з уроками минулого і перспективою завтрашнього дня.

Уявлення академіка *В.І. Вернадського* про Ноосферу стали наріжними в побудові концепції такого культурно-філософського напрямку як "російський космізм", представниками якого є *К. Ціолковський* і *О. Чижевський*. Для нас оригінальна теорія *В.І. Вернадського* про ноосферу стала відправною точкою до побудови етичної концепції Нооетики як етики ХХІ століття, етики інтелектуальної діяльності людини.

Наприкінці ХІХ століття *В.І. Вернадський* заявив про настання нового часу в еволюції живої речовини і життя на Землі — епохи регулювання її людським розумом. Академік Вернадський сформулював поняття "ноосфера" в контексті навчання, яке він розвивав про біосферу, гуманістичну ідеологію і роль знання як планетарного явища.

Ноосфера, на думку *Володимира Вернадського*, означає "Сфера людської думки". Слово походить від грецьких слів (nous — розум і sphaira — сфера), у лексичній аналогії з термінами "атмосфера" і "біосфера". У концепції *В.І. Вернадського* ноосфера є третьою в послідовності фаз розвитку Землі після геосфери (неживої матерії) і біосфери (біологічного життя). Подібно до того, як виникнення біологічного життя в корені змінило геосферу, поява людської думки надає радикального впливу на неживу і живу форми матерії шляхом трансмутації елементів. Іншими словами, людська думка стала найважливішою геологічною силою, яка формує земну кулю і життя на ній. Принципово важливо, що такий системний аналіз геологічних і живих систем доповнює теорію Дарвіна про природний відбір.

Ноосфера *В.І. Вернадського* не є об'єктом становлення або предметом майбутнього. Вона виникла з моменту появи першої когнітивної людини, проте в наш час її стан досяг критичного рівня, наближаючись до точки неповернення. Вчення про Ноосферу на початку нового тисячоліття дає основу протидії глобалізації і розглядається як альтернатива наявним тенденціям розвитку.

Ноосфера, за *В.І. Вернадським*, — це простір наукової думки, що створює місце існування. Організація керованої ноосфери, тобто стійкого і безпечного розвитку світової цивілізації, повинна була, на думку вченого, стати стратегією виживання людства. "Першопричина кризи — одвічний конфлікт матеріального і духовного в людині", — вважав *В.І. Вернадський*.

Концепція ноосфери може, на наш погляд, стати новою доктриною, що дозволяє, якщо не ліквідувати, то принаймні, мінімізувати негативні наслідки діяльності людства, знизити загрозу знищення цивілізації.

У ХХ столітті людство зіткнулося з катастрофічними наслідками науково-технічного прогресу — глобальною екологічною кризою. Це принципово новий феномен, який поставив під загрозу питання фізичного виживання, продовження людського роду і розвитку всієї цивілізації. Глобальна екологічна криза є критичною фазою стосунків і протиріч між суспільством і природою, зумовленою гігантським зростанням вжитку природних ресурсів, зміною ландшафтів, створенням нового антропогенного середовища і порушенням динамічної рівноваги в біосфері на різних рівнях її організації.

Стало очевидним, що подолання глобальної екологічної кризи пов'язане з вирішенням питання про поєднання на етичній основі цілей економічного розвитку з підтримкою екологічної рівноваги і ресурсної стійкості. Медичними наслідками глобальної

екологічної кризи стали нова екологічна патологія і нові екологічні нозоформи. Виникли філософські та світоглядні проблеми взаємодії людини і природи. Психосоціальні аспекти глобальної екологічної кризи, ідеологічна неспроможність суспільства потребують психологічної і філософської підтримки соціуму.

Свого часу відповіддю на негативні прояви глобальної екологічної кризи і наслідки впровадження новітніх медико-біологічних технологій стала біоетика. Її розвиток був пов'язаний з процесом трансформації і взаємної інтеграції класичної і професійної медичної етики. Виникнення біомедичної етики виявилось прямим наслідком практичного впровадження досягнень науково-технічної революції в умовах глибокої ідеологічної кризи і наростання тягаря глобальних екологічних проблем. Величезні успіхи медико-біологічних наук створили безліч складних моральних протиріч, внаслідок чого предметом інтенсивного обговорення й аналізу стали етичні проблеми експериментів на тваринах, клінічних випробувань, генної інженерії, трансплантації органів і тканин, нові репродуктивні технології.

Ретроспективна оцінка історії біоетики свідчить про те, що в 1970-і роки століття вона концентрувала свою увагу на захисті прав людини, в 1980-і роки була спрямована на проблему поліпшення якості життя, а в 1990-і роки набула характеру глобальної біоетики. Імпульсом для подальшого розвитку технологічної й етичної думки стали додаткові соціально-політичні виклики у сфері медичної біології і новітніх технологій.

На жаль, у новій реальності колишні біоетичні принципи, методи і теорії не є досить адекватними й ефективними. В умовах реалізованої Ноосфери взаємодія індивідуума або людства в цілому з об'єктами живої і неживої природи більшою мірою відбувається не лише прямим, але і непрямым шляхом через модифіковану біосферу. Якщо діяльність людини в ноосфері не почне регулюватися новими етичними принципами, то наслідки сучасної ноосферної кризи можуть мати глобальний і катастрофічний характер. Для збереження всього живого, для всієї природи й екосистеми в цілому нова етика повинна стати Нооетикою, тобто правилами поведінки в Ноосфері, яка б максимально сприяла глобальним інтересам усіх складників Ноосфери: планети Земля, людства і трансформованої ним біосфери.

Одеська медико-філософська школа обґрунтувала початок нового етапу історичного розвитку медичної етики, який ми назвали "Нооетика". Передумовою до становлення нової науки стало розуміння руйнування людством контрольних механізмів біосфери. Перетворюючи природу і довкілля, homo sapiens наслідками інтелектуальної праці змінив умови життя на планеті, створив свою ноосферу, яка, на відміну від біосфери, не має власних контрольних механізмів.

Обов'язок ученого, накопичений досвід і оцінка змін, що відбуваються, дозволяють запропонувати своє бачення і вирішення проблем — нооетику, яка є етичним напрямом, орієнтованим на стійкий розвиток суспільства. Провідна ідея нооетики — етичне вето на будь-який "прогрес", будь-який соціальний проект, якщо він здійснюється шляхом насильства над особою або природою. Нооетика як етика ноосферної орієнтації й інтелектуальної діяльності людини, повинна стати контрольним механізмом ноосфери в умовах глобальної екологічної та духовної кризи.

Концепція нооетики уявляється логічним розвитком етичної думки і відповідає способу мислення *В.І. Вернадського* як видатного дослідника природи — енциклопедиста, який намагався зрозуміти суть світу в цілому,

обґрунтувати і поглибити чудове, за його висловом, поняття "природа". Етичне осмислення питань ноосферної екологічної безпеки і виживання в умовах техногенного навантаження, принципів взаємин між народами, різними соціальними і релігійними групами, залежності людей і живої речовини від космічних впливів може стати інтелектуальною основою настільки часто обговорюваного "стійкого розвитку цивілізації". Нооетична концепція дозволяє по-новому оцінити такі виклики ХХІ століття, як досягнення інформатики, медичної генетики, біобезпека і біотероризм, нанотехнології і робототехніка. На думку більшості учених, розвиток цивілізації в ХХІ столітті визначатимуть саме ці технології.

Таким чином, розвиток етичної науки може бути представлено логічною зміною ряду парадигм. Класична етика була спрямована на дослідження етичних стосунків у системі "людина — людина". Етика "благоговіння перед життям" *Альберта Швейцера* включила в свою сферу все живе загалом. Біоетика *В. Поттера* стала розглядати етичні проблеми під кутом зору існування людини, живих організмів, природи в біосфері. Нооетика, на нашу думку, є етикою ноосферного етапу розвитку цивілізації.

Перехід біоетики в нооетику викликаний, перш за все, безпрецедентним посиленням глобальної екологічної й ідеологічної кризи. Нооетика як етика інтелектуальної діяльності людства в умовах ноосферного середовища має, принаймні, два важливі практичні аспекти. Один із них пов'язаний з розвитком людського індивіда, його взаємодією з довкіллям, розвитком ресурсів психіки, творчого потенціалу, активізації життєвого тону. Особливого значення набуває питання про добро і зло, захист людини від психоманіпулятивних дій. Інший аспект стосується екології інформаційного середовища і відновлення планетарної саморегуляції. Оскільки ноосфера не має своїх механізмів саморегулювання, нооетика покликана стати одним (але не єдиним) із них для опору явищам хаосу і наростання ентропії. Це включає формування нооетичного інформаційного середовища, гармонізацію телебачення, інтернету й інших засобів масової інформації.

Нооетика як елемент "концепції стійкого розвитку" покликана об'єднати три його головні компоненти — економічний, екологічний і соціальний.

Одним із формувальних компонентів ноосфери і предметом вивчення нооетики є еволюційно нове місце існування людини — інформаційне. Він є сукупністю інформаційних ресурсів, інформаційних технологій, об'єднаних в інформаційну інфраструктуру. Стрімкий розвиток інформаційної сфери або "інфосфери" зумовлений створенням і постійним вдосконаленням електронних носіїв інформації і комп'ютерних технологій (рис. 1).

Результатом глобальної інформатизації стала глобальна раціоналізація інтелектуальної діяльності, яка дозволяє забезпечити автономію процесу здобуття інформації на основі вільного доступу до всіх видів, форм і рівнів загальноосвітніх і наукових знань. Інформатизація освіти — ключова умова підготовки фахівців, здатних орієнтуватися у навколишньому світі на основі справжнього наукового світогляду.

Інформатизація, яка призвела до створення всесвітньої комп'ютерної мережі, що забезпечує необмежений доступ до інформації і спілкування, водночас стала джерелом глобальних проблем психосоціального характеру. Одна з них — збереження індивідуальності людської особи і людини як елемента біосоціальної структури. Інформаційний потік, що постійно збільшується, поступово руйнує етнічні, національні і соціальні традиції, змушує людину одночасно жити в різних культурах, дозволяє уявно

існувати у віртуальних просторах. Це поступово призводить до ізоляції особи. Серйозною психосоціальною проблемою стала комп'ютерна залежність.

Ноетика має щонайтісніший зв'язок з генетичною медициною. Одеський державний медичний університет справедливо пишається своїми досягненнями в галузі медичної генетики, репродуктивних технологій і стовбурових клітин. Інтегрованим відзеркаленням ефективності міжнародної кооперації в цій галузі вважаємо монографію "Генетична медицина" за нашою редакцією. Авторами розділів, поряд з одеськими дослідниками, виступили провідні фахівці Великобританії, Німеччини, Австрії, Італії, Індії. Аналізуючи сучасний стан медичної

генетики і власні дані, ми не можемо не погодитися з думкою академіка *М. Бочкова* про те, що "генетика стала філософією сучасної медицини". Особливо це стосується репродуктивних технологій, проблем регенеративної медицини, питань біотехнології і фармакогеноміки, як і аспектів клонування.

Ноетика покликана підтримати розвиток нанотехнологій. Багато дослідників вірять, що нанотехнологія може стати гігантським кроком людства на шляху позбавлення від численних хвороб. У перспективі будь-які молекули можуть збиратися подібно до дитячого конструктора. Для цього запропоновано використовувати нанороботів. Наночастини дозволять доставляти ліки точно до патологічного осередку, збільшуючи їхню ефективність і мінімізуючи побічні ефекти лікування. Наночастини можна використовувати для стимуляції природних механізмів регенерації. Особлива увага зосереджена на штучній активації й управлінні дорослими стовбуровими клітинами. Розвиток біотехнології надав можливість створення на їхній основі суперроботів. Передбачають, що з часом роботів усе більше використовуватимуть у медицині. У деяких галузях вони вже можуть працювати ефективніше, з більшою точністю і меншою вірогідністю помилки, аніж люди. Якщо комп'ютерні технології досягнуть успіху у вдосконаленні розумних машин, які все зможуть робити краще, ніж люди, то, мабуть, в умовах функціонування численних високоорганізованих систем і машин непотрібними виявляться будь-які людські зусилля. Це лише один із багатьох ноетичних викликів.

Об'єктом ноетичного аналізу покликані стати проблеми біобезпеки. Одна з основних проблем, з якими зіткнулося людство, — це недостатність продовольства. У зв'язку з цим у сільське господарство упродовжеться найпродуктивніша біотехнологія. Однією з таких технологій є генна інженерія, за допомогою якої створюються генетично модифіковані продукти. У генній інженерії використовуються радикальні методи дії на генетичний код виду — створюється новий організм, виникнення якого в природних умовах було б неможливе. Створені сорти і породи, продукти з яких мають високу поживну цінність і містять підвищені кількості незамінних амінокислот і вітамінів. Генетично змінені продукти стали реальністю. Безконтрольне їх вживання можна кваліфікувати як порушення прав людини, як проведення несанкціонованого експерименту над людиною, про недопус-

тимість якого говориться в численних міжнародних документах.

На жаль, генетичні технології можуть бути використані як інструмент біотероризму (рис. 2). Практично на будь-якому етапі виробництва продуктів харчування може статися втручання зловмисників. Наприклад, шляхом вбудовування патогенних мікроорганізмів у рослини, які використовують як сировину для виробництва продуктів. Подібне втручання в генетичний ланцюжок може призвести до страхітливих наслідків. При потрапленні в зовнішнє середовище генетично модифіковані продукти можуть стати збудниками епідемій. На щастя, конкретних прикладів біологічного тероризму поки немає.

Технології XXI століття — генетика, нанотехнології, робототехніка — у багато разів небезпечніші за ядерну, хімічну і біологічну зброю, створену минулим століттям (рис. 3). Найбільша небезпека полягає в тому, що ці технології сьогодні доступні невеликим групам людей і навіть окремим особам. Вони не вимагають великих фабрик, значних запасів сировини. Знання — ось що потрібне, щоб управляти ними. Виникає не зброя масового знищення, а знання масового руйнування, причому руйнівна сила цієї нової "зброї" багато разів посилюється його здатністю до швидкого саморозмноження. Не слід забувати, що знання не бувають самі по собі ні добрими, ні злими — лише людина робить їх такими. І добро, і зло, і страх, і зброя проти страху — все це результат інтелектуальної діяльності людини.

Роздумуючи про майбутнє медицини, майбутнє людства і ролі ноетичного погляду на життя, я згадую блискучу думку письменника і гуманіста *Антуана де Сент-Екзюпері*:

"Я вірю, настане день, коли людина з невідомою хворобою віддасться в руки фізиків. Не запитуючи ні про що, ці фізики візьмуть у неї кров, виведуть якісь сталі параметри. Перемножать їх, потім, звіривши з таблицею логарифмів, вони вилікують її одною-єдиною пілюлею. Проте, якщо я захворію, я звернуся до якого-небудь сільського лікаря. Він погляне на мене краєм ока, помацає пульс і живіт, послухає, потім кашляне, розкурить трубку, потре підборіддя — посміхнеться мені, щоб заспокоїти біль. Звичайно, я захоплююся наукою, але я також захоплююся мудрістю".

